دقایق‌الشعر و مؤلف آن برپایهٔ تحریری تازه‌یاب از کتاب

ارحام مرادی *

نسیم عظیمی‌پور **

چکیده

دقایق‌الشعر ازجمله کتاب‌های فارسی در حوزهٔ بلاغت است که در سدهٔ هشتم هجری تألیف شده است. این کتاب را پیشتر محمدکاظم امام منتشر کرده است. با بررسی دست‌نویس‌های موجود این کتاب، تحریری تازه از آن یافت شد که حاوی اختلافات و اضافاتی مهم نسبت به صورت چاپی آن است. در این جستار با بررسی تفاوت‌های تبارشناختی دست‌نویس‌های این کتاب و با استفاده از برخی منابع کهن، آگاهی‌هایی تازه درباب مؤلف، مهدی‌الیه و محل تألیف کتاب عرضه می‌شود.

کلیدواژه‌ها: بلاغت فارسی، دقایق‌الشعر، تاج‌الحلاوی، تاج‌الحلوایی، جمال‌الدین ابوالعز، عزالدین منوچهر، ابوالعزیان، قضویان.

---

* دانشجوی دکتری ایران‌شناسی دانشگاه ماربورگ moradiarham@gmail.com

** عضو هیئت علمی فرهنگستان زبان و ادب فارسی azimipournasim@gmail.com

تاریخ دریافت: ۹۱/۱/۱۹ تاریخ پذیرش: ۹۲/۳/۴

فصلنامهٔ زبان و ادبیات فارسی، سال ۲۱، شمارهٔ ۷۵، پاییز ۱۳۹۲

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOR: 20.1001.1.24766925.1392.21.75.5.4]

مقدمه

دقایق‌الشعر یکی از متون مهم بلاغی فارسی پیش از سال ۸۰۰ هجری است که تاکنون به صورت انتقادی تصحیح نشده و هیچ‌گونه بررسی دقیقی دربارهٔ آن صورت نگرفته است. *دقایق‌الشعر* درواقع یکی از کتاب‌هایی است که به تقلید از *حدایق‌السحر* رشید وطواط نگاشته شده است. ازجمله ارزش‌های این کتاب می‌توان به برخی نگاه‌های بلاغی خاص و تازه در مقایسه با *حدایق‌السحر* و نیز وجود نام و اشعار چند شاعر گمنام و ناشناخته و ابیاتی تازه از بعضی شاعران بی‌دیوان در آن اشاره کرد.

تنها چاپ *دقایق‌الشعر* را محمدکاظم امام در سال ۱۳۴۱ صورت داده است.[۱] متأسفانه چاپ مزبور در کمال بی‌دقتی انجام شده و کتاب پر از اغلاط فاحش، افتادگی‌ها و جابه‌جایی‌هایی است که متن را آشفته و ناکارآمد ساخته است.[۲]

آنچه ضرورت توجه به این متن را دوچندان کرد و ما را بر آن داشت تا به بررسی این کتاب اقدام کنیم، یافتن نسخه‌ای از *دقایق‌الشعر* بود که تحریری تازه و کامل از این کتاب را شامل است. این تحریر نویافته که حاوی اطلاعاتی جدید درباب کتاب، مؤلف و مهدی‌الیه آن است، تاکنون ناشناخته مانده و کسی از آن بهره نبرده است. با پیداشدن آن، اطلاعات ما دربارهٔ *دقایق‌الشعر* و مؤلف آن بیشتر می‌شود.

با جست‌وجو در فهرست کتاب‌های خطی توانستیم هشت دست‌نویس از *دقایق‌الشعر* را شناسایی کنیم که دسترسی به تصویر شش نسخه از آن‌ها برای ما میسر شد:[۳]

۱. نسخهٔ شمارهٔ ۸۴۵۸ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مورَّخ ۱۲۵۸ق.
۲. نسخهٔ شمارهٔ ۱۲۸۴۴ کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی قم، مورَّخ ۸۰۰ق(؟).
۳. نسخهٔ شمارهٔ ۵۱۱ کتابخانهٔ ملی ملک تهران، کتابت سدهٔ دهم ق.
۴. نسخهٔ شمارهٔ ۱۷۵۲ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مورَّخ ۱۲۳۰ق.
۵. نسخهٔ شمارهٔ ۱۲۲۶/ف کتابخانهٔ ملی ایران، مورَّخ ۱۳۱۲ق.
۶. نسخهٔ شمارهٔ ۴۱۶۱ کتابخانهٔ ایاصوفیای استانبول، مورَّخ ۸۲۳ق.[۴]
۷. نسخهٔ شمارهٔ ۶۸۷ کتابخانهٔ دانشگاه استانبول، مورَّخ ۱۰۵۶ق.
۸. نسخهٔ شمارهٔ ۲۸۹ کتابخانهٔ دانشگاه استانبول، مورَّخ ۱۳۰۷ق.

از بررسی دست‌نویس‌های *دقایق‌الشعر* به این نتیجه رسیدیم که آن‌ها از سه مادرنسخه منشعب شده‌اند. این نتیجه‌گیری از توجه به اضافات و افتادگی‌ها و اغلاط فاحش مشترک در این نسخ به دست آمد.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOR: 20.1001.1.24766925.1392.21.75.5.4]

شجرهٔ نخست

نسخهٔ ۱ که درواقع حاوی تحریر تازهٔ کتاب است خود به تنهایی یکی از سه شجرهٔ گفته‌شده است. نسخهٔ مزبور تفاوت‌هایی اساسی با دیگر دست‌نویس‌ها دارد. این تحریر نویافتهٔ *دقایق‌الشعر* برای نخستین‌بار است که مورد توجه واقع می‌شود.

این دست‌نویس شامل اضافاتی اصیل است و از قراین موجود در آن دانسته می‌شود که افزودهٔ فردی غیر از مؤلف کتاب نمی‌تواند باشد.[۵] بخش‌هایی از این اضافات مطالب مهمی هستند که اطلاعات ما را درباب خود کتاب، مؤلف آن، ممدوحان او، مهدی‌الیه کتاب و مکان تألیف آن افزایش می‌دهد. این‌گونه اطلاعات تاریخی بیشتر در قسمت‌های تازهٔ دیباچه و انجام کتاب واقع شده‌اند. در مطاوی متن نیز از جدّ مهدی‌الیه که خود از ممدوحان صاحب کتاب است چندجا یاد شده و اشعاری در مدح او نقل شده است.

از دیگر اضافات این دست‌نویس ابیات اضافه‌ای از اشعار خود مؤلف است که در مقام استشهاد برای برخی صنایع شعری آورده است. این ابیات پیکرهٔ کوچکی را که از اشعار مؤلف در اختیار داریم وسعت می‌بخشد.

اختلاف دیگری که این دست‌نویس با دیگر دست‌نویس‌ها دارد انتساب درست اشعار به شاعران واقعی آن‌هاست؛ ازجمله اغلاطی که در نسخ شجرهٔ دوم وجود دارد انتساب نادرست برخی اشعار مورد استشهاد به شاعرانی غیر از شاعران حقیقی آن اشعار است. این اغلاط در نسخهٔ مزبور موجود نیست و اشعار این نسخه به نام گویندگان واقعی آن‌ها نقل شده است. شایان یادآوری است که این دسته از انتساب‌های نادرست، خود یکی از معیارهای ما در تشخیص نسخ متعلق به شجرهٔ دوم بود که در سطور آینده دربارهٔ آن‌ها بحث خواهیم کرد.

در چند موضع از نسخهٔ چاپی کتاب و برخی نسخ خطی آن افتادگی‌ها و جابه‌جایی‌هایی به چشم می‌آید. همهٔ این‌گونه مواضع در دستنویس ۱ درست و سالم است. مواضع یادشده در آن دسته از نسخ ما را به خویشاوندی و نسبت آن‌ها با هم رهنمون کرد و خود یکی از معیارهای ما در شناسایی شجره‌های مختلف نسخ موجود بود.

در برخی شواهدی که این دست‌نویس برای صنایع گوناگون نقل کرده است، مشاهده شد که وجود برخی ابیاتی که این نسخه نسبت به دست‌نویس‌های دیگر اضافه دارد ضروری بوده و نبود آن ابیات در دیگر نسخ، نقص و افتادگی آن‌ها محسوب می‌شود، یعنی این دسته از اضافات از خود مؤلف است که برای بیان منظورش بسیار ضروری بوده است.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOR: 20.1001.1.24766925.1392.21.75.5.4]

از دیگر تفاوت‌های این دست‌نویس با دیگر نسخ، وجود برخی اختلافات جزئی در تبویب و فصل‌بندی کتاب و ترتیب قرارگرفتن آن‌هاست. این دست‌نویس یکی دو فصل بسیار کوتاه هم نسبت به دست‌نویس‌های دیگر اضافه دارد، ازجمله فصل «سهل ممتنع».

چنین به نظر می‌رسد که مؤلف پس از تألیف کتاب نسخه‌هایی از آن را منتشر ساخته است، اما سپس‌تر در آن دست برده و مطالبی را بدان افزوده، یک صفحه‌ای به دیباچه‌اش اضافه کرده و آن را به یکی از وزرای زمان خویش تقدیم کرده است.

شجرهٔ دوم

این گروه از نسخ که بنا به دلایلی که برخواهیم شمرد از یک مادرنسخه منشعب شده‌اند عبارت‌اند از نسخه‌های ۲ و ۳ و ۴ و ۵. این دسته شباهت‌های ساختاری بسیاری به هم دارند و اختلاف آن‌ها تنها در ضبط مفردات است؛ افتادگی‌ها، جابه‌جایی‌ها و برخی اغلاط فاحش که در همهٔ این نسخ به چشم می‌آید ما را بر آن داشت که آن‌ها را از یک شجره بدانیم. گفتنی است چاپ موجود *دقایق‌الشعر* بسیار شبیه به نسخه‌های این شجره است و باید آن را جزء این شجره به شمار آورد.[۶] برای نمونه به برخی موارد مشترک در این دسته که سبب شد آن‌ها را جزء یک شجرهٔ واحد بدانیم اشاره می‌شود:

لقب مؤلف کتاب در همهٔ این دست‌نویس‌ها، جز دست‌نویس ۲، که به سبب افتادگی برگ‌های آغازین نام مؤلف در آن دیده نمی‌شود، به صورت «تاج‌الحلاوی» ضبط شده و چنان‌که پس از این خواهیم گفت، صورت درست آن «تاج‌الحلوایی» است. صورت «تاج‌الحلاوی» تنها در نسخ این شجره به چشم می‌آید و در دیگر نسخ کتاب و منابع قدیم دیده نمی‌شود.

در فصل «اغراق فی الصفة» در نسخه‌های ۱ و ۶ بیتی از کمال اسماعیل آمده است بدین‌شکل:

از عدل تو چو شانه کند راست چنگ گرگ بر پشت میش مویی اگر کج کند شبان

در نسخ شجرهٔ دوم تنها مصراع اول دیده می‌شود و مصراع دوم از آن‌ها افتاده است. بدیهی است که این افتادگی بیت را ناقص کرده و معنای آن در این صورت مختل است.[۷]

در این دسته از نسخ زیر صنعت «مراعات‌النظیر» یک رباعی به نام رشید وطواط آمده با این توضیح:

«... و استاد رشیدالدین وطواط بدین رباعی تفاخر کند که چهار عضو و چهار میوه نشانده است:

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOR: 20.1001.1.24766925.1392.21.75.5.4]

دی فندق مهر تو زبانم بربست — در خسته‌دلم چو مغز در پسته نشست
امروز اگر نه خاک پایش باشم — فردا بروم مرا بود باد به دست...»

چنان‌که دیده می‌شود بیت اول و دوم هیچ ارتباطی با هم ندارند و آشکار است که خلطی صورت گرفته است.[۸] این مشکل از طریق نسخهٔ ۱ و ۶ حل می‌شود؛ گویا کاتب مادرنسخهٔ شجرهٔ دوم، دو رباعی را در هم آمیخته و یک رباعی بی‌معنا از ترکیب آن دو ساخته است؛ بدین ترتیب که بیت اول از ترکیب مصراع اول بیت اول و مصراع آخر رباعی نخست ساخته شده است و بیت دوم، دومین بیت از رباعی بعدی است. در اصل این دو رباعی اینها هستند:

دی فندق مهر تو زبانم بربست — بار غم تو چو گوز پشتم بشکست
هر تیر که از چشم چو بادام تو جست — در خسته‌دلم چو مغز در پسته نشست

***

آتش‌رویی پریر در ما پیوست — دی آب رخم ببرد و عهدم بشکست
امروز اگر نه خاک پایش باشم — فردا برود مرا بود باد به دست

از اغلاط فاحش مشترک دیگری که در نسخ این شجره دیده می‌شود مربوط است به دو فصل «تأکید المدح بما یشبه الذم» و «تأکید الذم بما یشبه المدح» که تعریف این دو صنعت در این نسخ جابه‌جا شده است؛ یعنی تعریف اولی برای دومی و تعریف دومی برای اولی آمده است.

در انجامهٔ هر چهار نسخهٔ این خانواده از نسخ و چاپ دانشگاه، نام کتاب به اشتباه به صورت *دقایق‌الاشعار* ضبط شده، درصورتی‌که در دیباچهٔ آن در تمام نسخ، نام کتاب به صورت *دقایق‌الشعر* آمده است. حاجی‌خلیفه هم در *کشف‌الظنون* نام کتاب را *دقایق‌الشعر* دانسته است (حاجی خلیفه، ۱۳۶۰: ۷۵۸).

شجرهٔ سوم

نسخهٔ ۶ به سبب بعضی صورت‌های ساختاری خاص خود از مادرنسخه‌ای متفاوت با مادرنسخه‌های دو شجرهٔ پیشین منشعب شده است. در توضیح این امر باید گفت که دست‌نویس ۶ نسخه‌ای است بینابین دست‌نویس ۱ و دست‌نویس‌های شجرهٔ دوم؛ یعنی در بسیاری موارد به‌لحاظ ساختاری و ضبطی شبیه نسخ شجرهٔ دوم است و درعین‌حال بسیاری از بخش‌های اضافی نسخهٔ ۱ را نیز داراست. چنین می‌نماید که کاتب مادرنسخهٔ این دست‌نویس یا کاتب خود آن، هم دست‌نویسی از شجرهٔ نخست و هم نسخه‌ای از شجرهٔ دوم در اختیار داشته و با درهم‌آمیختن آن دو، نسخه‌ای جدید ساخته که با دیگر نسخه‌ها در یک گروه جا نمی‌گیرد. البته باید افزود جدا از موارد گفته‌شده درباب این دست‌نویس،

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]
[DOR: 20.1001.1.24766925.1392.21.75.5.4]

برخی تفاوت‌های مختصر از لحاظ ترتیب قرارگرفتن ابواب و فصول نسبت به دیگر نسخ نیز در این نسخه به چشم می‌آید.

در تمام نسخ کتاب جز نسخهٔ ۱ و نسخهٔ ۶ لقب مؤلف به همان صورتی که در نسخهٔ چاپی هم آمده ضبط شده است یعنی «تاج‌الحلاوی».

با توجه به آنچه درباب تبارشناسی دست‌نویس‌های *دقایق‌الشعر* گفته شد، تمام نسخه‌ها شامل صورت «تاج‌الحلاوی» متعلق به شجرهٔ دوم هستند و حتماً در مادرنسخهٔ آن‌ها لقب مؤلف به همان صورت «تاج‌الحلاوی» ضبط شده بوده که این صورت به تمام این نسخه‌ها نیز وارد شده است.

بنا به دلایلی که در زیر ارائه می‌شود ظاهراً نام مؤلف به صورت «تاج‌الحلاوی» موجود در نسخ مذکور در بین دیگر ادبا و نویسندگان قدیم شناخته‌شده نبوده است، بلکه او را به نام «تاج‌الحلوایی» یا «تاج‌الدین حلوایی» می‌شناخته‌اند:

در دست‌نویس ۱ (گ ۱پ) و دست‌نویس ۶ (گ ۱پ) نام مؤلف به صورت «علی بن محمد المشتهر بتاج الحلوائی/حلوایی» آمده است. چنان‌که معلوم است، صورت «حلوایی» در دو شجره از نسخ کتاب دیده می‌شود. به‌علاوه، این صورت با کمک منابع کهن دیگر نیز تأیید می‌گردد:

نسخه‌ای از کتاب معتقد اثر ابواسحاق ابراهیم بن محمد اسفراینی به خط پسر صاحب *دقایق‌الشعر* موجود است که در سال ۷۸۹ق نوشته شده است. میکروفیلمی از آن به شمارهٔ ۶۲۳ در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران موجود است (دانش‌پژوه، ۱۳۴۸: ۵۱۵). این متن را علی محدث براساس همین دست‌نویس جزء مجموعه‌ای از رسالات در سوئد به چاپ رسانده است (اسفراینی، ۲۰۰۸: ۱۵۱-۱۶۳). انجامهٔ این نسخه چنین است:

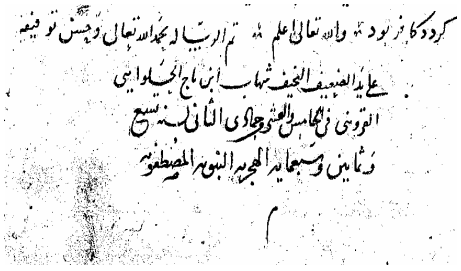

چنان‌که در تصویر دیده می‌شود، عبارت انجامه از این قرار است: «تم الرساله بحمدالله تعالی و حسن توفیقه علی ید الضعیف النحیف شهاب ابن تاج الحلوایی القزوینی فی الخامس

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOR: 20.1001.1.24766925.1392.21.75.5.4]

والعشر[ین] من جمادی‌الثانی لسنه تسع و ثمانین و سبعمایه الهجریه النبویه المصطفویه». براساس این انجامه نیز صورت «تاج‌الحلوایی» تأیید می‌شود.

در *انیس‌العشاق* شرف رامی تبریزی که بین سال‌های ۷۶۰ق تا ۷۷۶ق تألیف شده (کیانی، ۱۳۷۶: ۲۷-۲۸) بیتی از صاحب *دقایق‌الشعر* نقل شده است باعنوان «تاج‌الدین حلوایی» (شرف‌الدین رامی، ۱۳۷۶: ۶۶). علاوه بر متن چاپی *انیس‌العشاق*، به یکی از نسخ قدیمی آن نیز مراجعه شد؛ در این دست‌نویس نیز نسب او به همان صورت «حلوایی» ضبط شده است (*انیس‌العشاق*، دست‌نویس مرعشی: گ ۲۷ر).

در *جُنگ اسکندری* که در سال‌های ۸۱۳-۸۱۴ ق برای اسکندرمیرزا تیموری در شیراز تدوین و کتابت شده است، شعری از شاعری با نام تاج‌الحلوایی دیده می‌شود که باید همان صاحب *دقایق‌الشعر* باشد (*جنگ اسکندری*، دست‌نویس کتابخانهٔ بریتانیا: گ ۱۴۰پ).

در *بدایع‌الافکار فی صنایع‌الاشعار* واعظ کاشفی، تألیف‌شده در سدهٔ نهم هجری، شعری از صاحب *دقایق‌الشعر* نقل شده که در خود *دقایق‌الشعر* نیز به نام مؤلف آمده است (تاج‌الحلاوی، ۱۳۴۱: ۵۱)؛ از این شعر معلوم می‌شود که واعظ کاشفی در تألیف کتاب خود *دقایق‌الشعر* را در اختیار داشته است. در *بدایع‌الافکار* نام صاحب *دقایق‌الشعر* چنین ضبط شده است: «تاج‌الدین حلوایی» (واعظ کاشفی: ۱۳۶۹: ۱۲۵؛ نیز نک: واعظ کاشفی، ۱۹۷۷: ۸۶).

در *کشف‌الظنون* (تألیف حدود ۱۰۵۰ق) ذیل *دقایق‌الشعر* چنین آمده: «دقائق‌الشعر: فارسی علی نمط حدائق‌السحر لِعلی ابن محمد الشهیر بتاج‌الحلوانی» (حاجی‌خلیفه، ۱۳۶۰: ۷۵۸).

می‌بینیم که حاجی‌خلیفه (۱۰۱۷-۱۰۶۷ق) نام صاحب *دقایق‌الشعر* را «تاج‌الحلوانی» ضبط کرده است و نه «تاج‌الحلاوی». این صورت «تاج‌الحلوانی» که حاجی‌خلیفه ضبط کرده و به‌تنهایی هیچ اساس و پایه‌ای ندارد، بی‌گمان صورت تصحیف‌شدهٔ «تاج‌الحلوائی» است که درواقع همزه به نون بدل شده است. ضبط صاحب *کشف‌الظنون* خود تأیید دیگری است بر صورت «تاج‌الحلوایی». البته این احتمال نیز وجود دارد که حاجی‌خلیفه هم به صورت تاج‌الحلوائی ضبط کرده بوده، اما کاتبان بعدی *کشف‌الظنون* به اشتباه حلوائی را حلوانی خوانده و کتابت کرده‌اند.

با توجه به موارد گفته‌شده تردیدی باقی نمی‌ماند که صورت درست‌تر نام صاحب *دقایق‌الشعر* «تاج‌الحلوایی» است. البته گفتنی است که نسبت «حلاوی» در نام برخی اشخاص دیگر نیز وجود دارد و نیز با توجه به شباهت معنایی دو واژهٔ «حلوایی» و «حلاوی»

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOR: 20.1001.1.24766925.1392.21.75.5.4]

نمی‌توان آن را لزوماً غلط کتابتی دانست، اما با توجه به دلایلی که عرضه شد آنچه مسلم است صورت «حلوایی» برای لقب صاحب *دقایق‌الشعر* صورت اصیل‌تر و درست‌تر است.

از یکی از اشعار حلوایی که در *دقایق‌الشعر* آمده (نسخهٔ ۱: گ ۲۱ر-۲۱پ) درمی‌یابیم که تخلص او در شعر «تاج» بوده است؛ او در زیر صنعت ایهام این شعر را به نام خود آورده است: «جامع کتاب گوید در مدح صاحب سعید، عزّالدین منوچهرـجعل الله الجنّة المأواهـ

شاه اقلیم جلالی بو که بپذیری مرا — زانکه بی‌شک تاج را باشند شاهان خواستار
تا مرا خوانند شاهان مادح صاحب‌قبول — تا تو را گویند اعیان شهریار تاج‌دار
بس که شعر خود به القابت تخلص می‌کنم — گه منوچهریم خواند گاه عزّی روزگار»

از این ابیات دانسته می‌شود که تخلص او «تاج» بوده است.

در بیت پایانی غزلی از او که در جنگ *اسکندری* (گ ۲۴۴ر) با عنوان «مولانا تاج‌الدین حلوایی» نقل شده، تخلص او به صورت «تاجی» دیده می‌شود:

راز تاجی گشته در هر مجلسی روشن چو شمع — پرتو رخسار زرد و چشم گریان این کند

در *عرفات‌العاشقین* از شاعری با تخلص «تاج» یاد شده و شعری هم از او نقل شده است (اوحدی بلیانی، ۲/۱۳۸۹: ۸۵۸). با توجه به تخلص تاج این امکان وجود دارد که او همان تاج‌الدین حلوایی صاحب *دقایق‌الشعر* باشد. البته فعلاً دراین‌باب نمی‌توان نظر قطعی داد.

اینکه بعضی تاج حلوایی را همان تاج رومی دانسته‌اند (امام، ۱۳۴۱: سه؛ کیانی، ۱۳۷۶: ۲۳۳) درست نمی‌نماید، چراکه اولاً چنان‌که گفته شد تاج‌الدین حلوایی در شعر، «تاج» و «تاجی» تخلص می‌کرده، اما تخلص تاج رومی «رومی» بوده است (اوحدی بلیانی، ۲/۱۳۸۹: ۸۵۷). دیگر اینکه در جنگ *اسکندری* که در ۸۱۳-۸۱۴ ق در زمانی تقریباً نزدیک به عصر حیات تاج حلوایی تدوین شده است، علاوه بر «تاج‌الحلوایی» (گ ۲۴۴ر) از «تاج‌الدین رومی» نیز جداگانه شعر نقل شده است (گ ۲۵۰ ر).[۹]

چنان‌که گفته شد، مؤلف پسری داشته به نام شهاب و احتمالاً او به شغل کتابت اشتغال داشته است.

محمدکاظم امام در مقدمهٔ *دقایق‌الشعر* با توجه به چند دلیل سست، مؤلف را از اهالی آسیای صغیر و محل تألیف کتاب را نیز همان سرزمین دانسته است؛ ازجمله چنین استدلال کرده:

> ...و به‌علاوه فارسی‌دانان و شعرای فارسی‌سرای آسیای صغیر همگی از فرقهٔ دراویش و پیروان مکتب عرفانی قونیه بوده‌اند و این تاج‌الحلاوی در این کتاب خود را درویش معرفی می‌کند و به دارابودن اخلاق دراویش فخریه و مباهات می‌نماید، چنان‌که درباب «مسخ» که

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOR: 20.1001.1.24766925.1392.21.75.5.4]

شاعری معنی را به وجهی لطیف استعمال کرده و شاعر فرومایه‌ای آن معنی را بگیرد و به وجهی قبیح استعمال کند- گوید: ...مثال هریک نمودن موجب فضیحت است و پردهٔ خواهران خود دریدن ناجوانمردی باشد و جهانیان دانند که خبث و بدسیرتی و ایذاء از اخلاق و افعال این درویش نیست... (امام، ۱۳۴۱: سه مقدمه).

چنان‌که دیده شد، دلایل محمدکاظم امام در انتساب تاج حلوایی به آسیای صغیر به‌هیچ‌روی قانع‌کننده نیست. عقیدهٔ ما بر آن است که تاج حلوایی از اهالی قزوین بوده و کتابش را نیز در همان‌جا تألیف کرده است. دلایلی که می‌توان برای این امر ارائه کرد از این قرار است:

چنان‌که پیش از این گفته شد، نسخه‌ای به خط پسر تاج حلوایی در اختیار داریم که او در انجامه، خود را چنین معرفی کرده است: شهاب بن تاج‌الحلوایی قزوینی. وقتی پسر تاج حلوایی خود را به قزوین منسوب کرده است، حتماً پدرش نیز از اهالی همان شهر بوده است. البته این تنها دلیل ما برای قزوینی‌بودن تاج‌الحلوایی نیست.

ازطریق تحریر تازه‌یاب *دقایق‌الشعر* (نسخهٔ ۱) دانسته می‌شود که تاج حلوایی کتابش را به شخصی به نام جمال‌الدین ابوالعز تقدیم کرده است (نسخهٔ ۱: گ ۲ر؛ گ آخر). با جست‌وجو در منابع تاریخی توانستیم اطلاعی از او به دست آوریم. او باید یکی از افراد خاندان ابوالعزیان قزوین باشد که به قضویان نیز اشتهار داشته‌اند. این خاندان در قزوین صاحب منصب بوده‌اند. حمدالله مستوفی که خود اهل قزوین بوده است در *تاریخ گزیده* دربارهٔ این خاندان چنین آورده است:

قضویان: جدّشان فخرالدین فخرآور در دیوان قضا وکالت کردی، بدین سبب ایشان را قضوی خوانند. پسرش عزالدین ابی‌العز هوس کار دیوان کردی؛ پدر جدّم امین‌الدین نصرمستوفی او را ارشاد کرد و به خدمتکاری امیر آیتغمش مملوک اتابک محمد بن ایلدگز درآورد و چون او از قبل خوارزمشاه حاکم عراق شد عزالدین ابی‌العز از نیابت او نعمتی وافر حاصل کرد، املاک و اسباب خرید. آن قوم را نسبت بدو ابوالعزیان نیز خوانند. نبیرهٔ او عمادالدین عمر پیش امیر بوقا نایب بود؛ به وقت آنکه خلیفه بر دست مغول شهید شد و امیر بوقا امارت بغداد یافت عمادالدین عمر در اجراء خیرات و رفع رسوم ناپسندیده سعی بلیغ نمود، بدین‌سبب در بغداد نامش بلند شد و بغدادیان او را ثالث‌العمرین خواندند. قوم ایشان مردمی صاحب جاه و مال‌اند و تا بزرگی بدیشان رسیده از نعمتی که داشتند هیچ نقصان نپذیرفت [بلکه در تزاید بود] در این عهد از ایشان صاحب مرحوم عزالدین منوچهر بن جمال‌الدین امیر علی بن صدرالدین محمد بن عزالدین ابی‌العز بن فخرآور صاحب جاه و

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOR: 20.1001.1.24766925.1392.21.75.5.4]

مال بود و در کسب و جذب دنیاوی رایی صائب داشت و در حفظ آن جدّی بغایت (حمدالله مستوفی، ۱۳۶۲: ۸۰۹).

این عزالدین منوچهر که مستوفی نام او را برده، باید همان کسی باشد که تاج حلوایی چندبار در مطاوی کتاب خود از او با عنوان جدّ ممدوح خود، یعنی جمال‌الدین ابوالعز، یاد کرده است (نسخهٔ ۱: گ ۲۱ر). در ضمن از کلام تاج‌الحلوایی چنین دانسته می‌شود که این فرد یعنی عزالدین منوچهر، خود نیز ممدوح او بوده و تاج حلوایی قصایدی در مدح او داشته که پاره‌ای از آن‌ها را در *دقایق‌الشعر* نقل کرده است (همان: گ ۶ر).

اطلاع دیگری که توانستیم دربارهٔ جمال‌الدین ابوالعز قزوینی به دست آوریم حکایتی است که خواجه عمادالدین محمود گاوان گیلانی (۸۰۸ – ۸۸۶ق) صاحب کتاب *مناظرالانشاء* درباب او نقل کرده است:

... چنان‌که جمال‌الدین ابوعزّ قزوینی[۱۰] در وقتی که او را جهت ضبط امور مالی به قزوین فرستادند و خواجه امام‌الدین را فوایح گلزار فضایل به مشام ذات نرسیده بود و ذائقهٔ حیاتش از مائدهٔ کمال هیچ نچشیده، خواجه جمال‌الدین مذکور به وزیر سلطان این دو بیت می‌نوشت:

بنده و قزوین، امام‌الدین و آذربایجان — این سویت را نگه کن باز و این قسمت ببین
گر مناصب را به استحقاق دادندی به کس — بنده در تبریز بایستی و او در درگزین

وزیر مذکور، خواجه جمال‌الدین مذکور را به تبریز فرستاد (خواجه عمادالدین محمود گاوان، ۱۳۸۱: ۲۲۲-۲۲۳).

اگر شخص مذکور در این حکایت همان جمال‌الدین ابوالعز مورد نظر ما باشد، احتمالاً علاوه‌بر قزوین مدتی هم در تبریز منصبی داشته است.[۱۱] همچنین به این سبب که شعری به زبان قزوینی در *دقایق‌الشعر* (۱۳۴۱: ۱۱) نقل شده است، قزوینی‌بودن مؤلف آن بارزتر می‌شود.

نتیجه‌گیری

در این جستار نشان دادیم که دست‌نویس‌های شناسایی‌شده از *دقایق‌الشعر* در سه گروه قابل طبقه‌بندی هستند که یکی از آن‌ها را می‌توان تحریر تازه‌ای از این کتاب به شمار آورد. این تحریر نویافته علاوه‌بر اختلافات مهمی که با صورت چاپی *دقایق‌الشعر* دارد، شامل اضافاتی است که به کمک منابع دیگر آشکار می‌کند که اولاً صورت درست لقب مؤلف کتاب تاج‌الحلوایی است نه تاج‌الحلاوی. دوم اینکه مؤلف اهل قزوین بوده نه آسیای صغیر، آن‌چنان‌که تاکنون تصور شده است. دیگر اینکه برای نخستین‌بار مشخص شده که مؤلف از

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]
[DOR: 20.1001.1.24766925.1392.21.75.5.4]

ارادتمندان و مادحان دو تن از خاندان ابوالعزیان (قضویان) قزوین به نام‌های جمال‌الدین ابوالعز و جدّ او عزالدین منوچهر بوده است، و *دقایق‌الشعر* را به همین جمال‌الدین ابوالعز تقدیم کرده است.

پی‌نوشت

۱. دانشگاه تهران در سال ۱۳۸۳ به مناسبت هفتادمین سال تأسیس خود، *دقایق‌الشعر* را در مجموعهٔ هفتادگنج به شیوهٔ افست چاپ مجدد کرد. در این چاپ مجدد، غلطنامه‌ای که در انتهای چاپ اول کتاب قرار داده شده بود لحاظ نشده، یعنی نه آن غلطنامه را چاپ کرده و نه در متن اعمال کرده‌اند و این بی‌دقتی دانشگاه تهران سبب‌شده تا غلط‌های بسیار دیگری در کنار صدها غلط موجود در کتاب قرار گیرد.

۲. غلط‌خوانی‌ها، جابه‌جایی‌های نابه‌جا، افتادگی‌های مخلّ متن، استدلال‌های نادرست دربارهٔ مؤلف و مکان تألیف در مقدمهٔ کتاب، روشمندنبودن تصحیح متن، معرفی‌نکردن نسخ مورد استفاده، عدم ذکر نسخه‌بدل‌های متن، برخی تعلیقه‌های نادرست و... از جمله ایرادهای چاپ محمدکاظم امام است.

۳. از دو نسخهٔ دانشگاه استانبول (۷ و ۸) نتوانستیم عکسی به دست آوریم و اطلاعات ما از این دو نسخه برگرفته از فهرست نسخ خطی کتابخانهٔ دانشگاه استانبول است (نک: سبحانی و آق‌سو، ۱۳۷۴: ۱۴۳ و ۳۱۰).

۴. این دست‌نویس اکنون در کتابخانهٔ سلیمانیهٔ استانبول نگهداری می‌شود.

۵. بررسی مفصل اختلافات و اضافات و ذکر جزئیات را به جستاری دیگر موکول می‌کنیم.

۶. محمدکاظم امام در *دقایق‌الشعر* اشاره‌ای به نسخه یا نسخه‌های مورد استفادهٔ خود نکرده، اما در تعلیقات *حقایق‌الحدائق* در پانویس، به نسخهٔ خطی خود از *دقایق‌الشعر* ارجاع داده است (امام، ۱۳۴۱: ۱۹۲). شناسایی نسخهٔ مورد اشاره برای ما میسر نشد.

۷. در چاپ *دقایق‌الشعر* که قطعاً براساس یکی از این‌گونه نسخ تهیه شده است همین تک‌مصراع هم به صورت مغلوط ضبط شده و خارج از وزن است (تاج‌الحلاوی، ۱۳۴۱: ۴۳). محمدکاظم امام در پانویس همان صفحه چنین نوشته است: «کذا این عبارت معلوم نیست مصراعی است یا بیتی تمام بوده به هرحال به قدر جای یک مصراع یا نیم سطر سفید و نانویس است» (همانجا).

۸. محمدکاظم امام هم گویا متوجه این خلط شده بوده و در پایان رباعی، یک «کذا» افزوده است (همان: ۵۳).

۹. سه بیتی که از تاج‌الدین رومی در *جنگ اسکندری* مذکور است در *عرفات‌العاشقین* نیز به نام همو دیده می‌شود.

۱۰. در متن: الغزنوی؛ با توجه به نسخه‌بدل‌ها به قزوینی تصحیح شد.

۱۱. در مبایعه‌نامه‌ای از سدهٔ نهم هجری، ذکری از اقرارنامه‌ای مربوط به سال ۷۹۷ق رفته بدین مضمون که جمال‌الدین علی ابوالعزّی قریه‌ای را که از پدرش به ارث برده بوده، میان فرزندان خود تقسیم کرده است

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOR: 20.1001.1.24766925.1392.21.75.5.4]

(شیخ الحکمایی، ۱۳۹۰: ۱۹۰). اگر این شخص، جمال‌الدین مورد نظر ما نباشد، مسلماً از همان خاندان ابوالعزیان قزوین است.

منابع

اسفراینی، ابواسحاق ابراهیم بن محمد. *معتقد*. میکروفیلم شمارهٔ ۶۲۳ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران.

ـــــــ (۲۰۰۸م) چاپ شده در: *بیست متن فلسفی ـ عرفانی*. به کوشش علی محدث. سوئد: دانشگاه اوپسالا.

امام، سیدمحمدکاظم (۱۳۴۱) *مقدمهٔ دقایق‌الشعر*. تهران: دانشگاه تهران.

ـــــــ (۱۳۴۱) *تعلیقات حقایق‌الحدائق شرف‌الدین رامی تبریزی*. تهران: دانشگاه تهران.

اوحدی بلیانی، تقی‌الدین محمد (۱۳۸۹) *تذکرهٔ عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین*. به کوشش ذبیح‌الله صاحبکاری. آمنه فخر احمد. با نظارت علمی محمد قهرمان. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب با همکاری کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

تاج‌الحلاوی، علی‌بن‌محمد (۱۳۴۱) *دقایق‌الشعر*. به‌کوشش سیدمحمدکاظم امام. تهران: دانشگاه تهران.

جنگ اسکندری، دست‌نویس شمارهٔ Add.27261 موزهٔ بریتانیا. مورّخ ۸۱۳-۸۱۴ق.

حاجی‌خلیفه (۱۹۴۱م/۱۳۶۰ق) *کشف‌الظنون عن اسامی الکتب و الفنون (ج۱)*. به‌کوشش محمد شرف‌الدین. استانبول.

حمدالله مستوفی (۱۳۶۲) *تاریخ گزیده*. به‌کوشش عبدالحسین نوایی. تهران: امیرکبیر.

خواجه عمادالدین محمود گاوان (۱۳۸۱) *مناظرالانشاء*. تصحیح معصومه معدن‌کن، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۴۸) *فهرست میکروفیلم‌های کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران*. تهران: دانشگاه تهران.

سبحانی، توفیق و حسام‌الدین آق‌سو (۱۳۷۴) *فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانهٔ دانشگاه استانبول*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

شرف‌الدین رامی تبریزی (بی‌تا) *انیس‌العشاق*. دست‌نویس کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی قم. مجموعهٔ شمارهٔ ۱۲۸۴۴. مورّخ ۸۰۰ق(؟)

ـــــــ (۱۳۷۶) *انیس‌العشاق*. به‌کوشش محسن کیانی. تهران: روزنه.

شیخ‌الحکمایی، عمادالدین (۱۳۹۰) «خاندان‌های حسنی و ابوالعزی قزوین در مبایعه‌نامهٔ مورّخ ۸۳۷ هجری قمری». *اسناد بهارستان*. سال اول. شمارهٔ دوم: ۱۸۹-۲۰۵.

کیانی، محسن (۱۳۷۶) مقدمه و تعلیقات *انیس‌العشاق*. تهران: روزنه.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOR: 20.1001.1.24766925.1392.21.75.5.4]

واعظ کاشفی (۱۹۷۷) *بدایع‌الافکار فی صنایع‌الاشعار* (چاپ عکسی). به‌کوشش رحیم مسلمانقلف. مسکو.

واعظ کاشفی (۱۳۶۹) *بدایع‌الافکار فی صنایع‌الاشعار*. به‌کوشش میرجلال‌الدین کزازی. تهران: مرکز.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-29]

[DOR: 20.1001.1.24766925.1392.21.75.5.4]